Maria Teresa Lizisowa

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II
Kraków

ANTROPOLOGICZNA ORIENTACJA SŁOWA PRAWO W TWÓRCZOŚCI ADAMA MICKIEWICZA

Wstęp

W utworach poetyckich i w pismach politycznych Adama Mickiewicza odczytujemy coraz to nowe pokłady rozumienia kluczowych słów. Takim słowem jest *prawo*. Myślenie prawne zaczyna się od powstania świadomości, że istnieją pewne zachowania ludzi i pewne stany, które można określić jako prawne. Te stany i zachowania nazywa się, ocenia w praktyce życia codziennego i pertraktuje się w ich sprawie. Władze państwowe i praktyka społeczna ustanawiają prawo. Słowo *prawo* znaczy zawsze tak samo: jest ustanowione i obowiązuje jako relacja międzyosobowa w stosunkach społecznych, jego sens zmienia się jednakże w zależności od użycia w zdaniu i od sytuacji mówienia. Antropologiczne rozumienie słowa *prawo* wpisuje się odpowiednio przystosowanymi układami praktyk komunikacyjnych w krąg kultury prawnej. Kultura prawna określa reguły i sytuacje komunikowania o prawie, a z komunikacji tej wyłania się pewien obraz świata¹. Przedmiotem badań nad antropologiczną orientacją słowa *prawo* w tekstach Mickiewicza jest zatem stosunek języka do kultury prawnej w semantycznym wymiarze dyskursu. Orientację tę wyznacza kultura ziem pogranicza wschodniego Europy oraz romantyczne wyobrażenia prawne. Celem niniejszego artykułu jest prawnicza interpretacja wybranych dzieł literackich i innych pism Mickiewicza, które przedstawiają realia i fakty prawne na ziemiach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego, a w odczuciu czytelnika implikują sens symboliczny i metaforyczny praworządności zorientowanej na prawo własności w rodzinie i państwie jako na wspólne dobro.

¹ Inspiracją metodologiczną do napisania niniejszego artykułu był wybór tekstów *Antropologia słowa*, zob. szczególnie: *Wstęp. Słowo o antropologii słowa* [Antropologia słowa 2003: 7–17].

1. Fenomen kultury prawnej na ziemiach pogranicza

Kultura prawna pogranicza Europy Środkowo-Wschodniej kształtowała się na bazie prawodawstwa litewskiego. Własne prawo było wyrazem suwerenności państwa. Głównie dzięki prawu organizm państwowy Litwy zachował w stosunku do Korony swoją odrębność aż do końca istnienia Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Odrębność prawna obu państw sprawiła, że u Litwinów, Białorusinów i Polaków mieszkających na ziemiach litewskich wytworzyła się dwuszczeblowa, a w przypadku innych nacji trójszczeblowa świadomość etniczna².

Prawo Wielkiego Księstwa Litewskiego łączyło zróżnicowane nurty kulturowe. Powstało z prawa zwyczajowego pogańskiej Litwy i z częściowo skodyfikowanego prawa Rusi prawosławnej, w którym stwierdzono tradycję rodzimych praw słowiańskich oraz wpływy skandynawskie i greckie³. Litewskie prawo stopniowo było uzupełniane przywilejami ziemskimi, dzielnicowymi i stanowymi monarchów na wzór Korony, a w XVI wieku zostało skodyfikowane w trzech *Statutach Wielkiego Księstwa Litewskiego*⁴. Kodyfikacja była skierowana na unifikację prawa zmierzającą do zastąpienia praw lokalnych prawem państwowym. W procesie ujednolicania i standaryzacji prawa wykorzystane zostały reprezentatywne dla przodujących krajów rozwiązania prawnicze, głównie za pośrednictwem nauki. Recepja tych rozwiązań objęła polskie i zachodnioeuropejskie wzory kodyfikacyjne. Horyzont prawny mieszkańców państwa wyznaczał ponadto system prawa niemieckiego i systemy prawne Żydów, Tatarów, Karaimów i Szkotów, przeszczepione na grunt Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wybitny historyk prawa Juliusz Bardach podkreślał, że kultura prawna, będąca elementem ogólnej kultury danej społeczności, nigdy nie jest zamknięta w granicach jednego państwa. W genezie statutów litewskich dostrzegał proces dojrzewania myśli polityczno-prawnej europejskiego renesansu⁵.

Za najistotniejsze cechy litewskiego prawa uważa Andrzej B. Zakrzewski recepcję, religijność i szacunek dla tradycji. Cechą dominującą była nowoczesność przejmowanych rozwiązań prawnych i łączenie zapożyczeń z elementami rodzimymi. Religijność to podporządkowanie prawa ludzkiego prawu Bożemu, deklarowane w III Statucie i szczególnie wydatnie respektowane w sądownictwie i w testamentach. Szacunek dla tradycji wyraża się w poszanowaniu prawa zwyczajowego (*stariny*), zagwarantowanego w statutach i podnoszonego w skargach na nadmierne obciążenia feudalne bojarów, a nawet włościan⁶.

² Na tę cechę orientacji prawa zwracają szczególną uwagę historycy, zob. [Kosman 2005: 26].

³ Zob. [Lenkiewicz 1974: 29–32].

⁴ Statuty Wielkiego Księstwa Litewskiego zostały uchwalone kolejno w latach 1529, 1566 i 1588.

⁵ Zob. [Bardach 1988: 61–67].

⁶ Zob. [Zakrzewski 2005: 37–40].

2. Romantyczna myśl prawna

Według Władysława Tatarkiewicza Mickiewicz zakładał, że prawo, państwo i moralność są głównymi postaciami „ducha świata”⁷. Wszak przesłanie poety da się zinterpretować w kategoriach romantycznych: duchem narodu jest religia i prawo, a z nich rodzi się wyobrażenie cnoty. Idea prawa ma kształt romantyczny. Romantyczna jest bowiem Mickiewiczowska definicja prawa, emocjonalny charakter mają epitety, ekspresywne zwroty są wykładnikami autoegzegezy w interpretacji prawa. Poetycki kształt mają także uczone wywody, które dotyczą samej istoty prawa. Zob. przykłady w tabeli 1.

Tabela 1. Poetycki kształt prawa

WYOBRAŻENIE PRAWA	CYTATY	ŹRÓDŁO
definicja	„Prawo jest jak powietrze, które dąży do równowagi”.	Ze zdań i uwag, wg <i>Słownika Adama Mickiewicza</i> , t. 6, s. 606
ekspresywne zwroty i epitety	„A owóż i prawo kochane! [...] czy ony należności i powinności [...] czy pieniądze i weksle?”	Listy I, s. 29
	„Oj, te prawa!”	Listy I, s. 55
	wola imperatora – prawem	Księgi narodu polskiego, s. 7
	siedzieć prawem gościa	Pan Tadeusz, ks. I, w. 308
	ma prawo rozrządzać	Pan Tadeusz, ks. III, w. 428
	prawo żywe	Artykuły z „Pielgrzyma Polskiego”, s. 115
	martwa litera prawa	Listy III, s. 147
uczone wywody	„Jeszcze cywilizacją ludzką nie popsuci, Nie znają praw własności, która świat nasz kłóci”.	Pan Tadeusz, ks. IV, w. 544–545
	„Oto ród ludzki dziki, w lasach rozpierzchniony, Skupia się, zbiera, łączy dla wspólnej obrony. Obmyśla ją: i to jest najpierwsza obrada. Potem każdy wolności własnej częśćkę składa Dla dobra powszechnego: to pierwsza ustawa, Z której jako ze źródła płyną wszystkie prawa”.	Pan Tadeusz, ks. VII, w. 177–182

Sens terminu *prawo* zmienia się w kontekście, gdyż prawo realizuje się przede wszystkim w działaniu wyobrażającym w warunkach równowagi pojęcie dynamicznego stanu prawnego w stosunkach społecznych. Z zestawienia przykładów w tabeli wynika, że zasadniczy podział znaczeń przebiega między prawem przyrodzonym i subiektywnym a prawem ustanowionym i obiektywnym. Nacechowane modalnie i ekspresywnie profile znaczenia wyrażen i zwrotów ze słowem *prawo* mają odcień pozytywny lub negatywny, lecz treść ich jest nieoficjalna i niedokładna. Dobrem powszechnym nazywa

⁷ Zob. [Tatarkiewicz 1978: 234–235].

autor w księdze VII *Pana Tadeusza* oddanie osobistej wolności pod rządy ustawy, która jest źródłem praw podmiotowych dla wszystkich. Jednak w IV księdze baśniowe zestawienie społeczeństwa ludzi na zasadzie przeciwstawienia populacji zwierzęcej, nieskażonej ludzką cywilizacją, jest negatywną oceną prawa własności. Natomiast sens prawa „dzieje się” realnie w akcjach utworów fabularnych, szczególnie w *Panu Tadeuszu*, gdzie wszystkie wątki zostały spięte wspólną klamrą procesu o własność, a wszystkie dziedziny prawa wypływają z akcji utworu jakby automatycznie.

3. Prawo w działaniu

Literacką ilustrację sensu słowa *prawo* w *Panu Tadeuszu* zdeterminowały reguły kompozycji odpowiednie dla poematu oraz sytuacja dialogu autora z wirtualnym czytelnikiem jako odbiorcą uznającym racje narracyjne „gospodarza” poematu (termin Kazimierza Wyki). Opisy ceremonii towarzyskich przyjmują postać obrzędowości prawnej. Forma komunikowania tej obrzędowości wiąże wszystkie wątki w historię szlachecką na wzór procedury sądowej. Rozczłonkowanie treściowe tekstu prowadzi w interpretacji do wyodrębnienia aktów mowy w prawniczej sferze pojęciowej różnych gałęzi prawa. Obejmuje realia prawne i fabułę dzieła, zob. tabela 2.

Tabela 2. Egzemplifikacja treści słowa *prawo* w *Panu Tadeuszu*

REALIA PRAWNE	FABUŁA DZIEŁA	GAŁĘZIE PRAWA
sąd podkomorski proces cywilny sąd polubowny proces karny przechwałki i znieważenie zajazd intromisja intercyza	posiedzenie sądu układy stron graniczenie wniesienie pozwu składanie skargi doręczenie pozwu zawieranie ugody postępowanie sądu wydanie wyroku apelacja opis kosztów procesu opis ksiąg sądowych	prawo rzeczowe: intromisja prawo obligacyjne: kontrakt i аренда prawo rodzinne: przeszkody zawarcia małżeństwa, opieka prawo spadkowe: dziedziczenie majątku prawo karne: zakaz pojedynku, napadu, zajazdu prawo polityczne: sekwestr dóbr, infamia

Realia prawne to proces cywilny Horeszków z Soplicami w sądzie podkomorskim o nikomu niepotrzebne ruiny zamku. W proces zostali zaangażowani sąsiedzi, rodzina, a także urzędy, poczynawszy od powiatu aż do naczelnych sądów apelacyjnych w stolicy cesarstwa rosyjskiego. Jednak w pierwszym dniu posiedzenia sądu podkomorskiego nie statutowe graniczenie było przedmiotem obrad, lecz spór o zalety myśliwskie chartów będących własnością urzędników rosyjskich i decyzja o jego polubownym rozstrzygnięciu. Zarządzono więc polowanie na szaraka, przy okazji doszło do opowieści o zabójstwie magnata litewskiego, umizgów, grzybobrania, łowów w puszczy, przygody z niedźwiedziem oraz kolejnej wieczerzy i kłótni w zamku. Zamiast graniczenia i zaplanowanej ugody był ukartowany w odwecie proces karny

o przechwałki, a także zajazd i tradowanie dóbr – typowe dla terenów pogranicza kulturowego Rzeczypospolitej Obojga Narodów i regulowane postanowieniami statutów⁸. Następstwem zajazdu była próba intromisji, czyli prawnego wejścia w dobra przeciwnika, przerwana interwencją wojsk rosyjskich i śmiercią głównego bohatera. Wkroczenie na Litwę wojsk napoleońskich kończy perypetie sądowe jak w baśni – intercyzą i zaręczynami potomków zwaśnionych rodzin.

Fabula dzieła składa się z wątków prawniczych, takich jak: zebranie sądu granicznego, układy stron i ich zerwanie, wniesienie pozwu do grodu o gwałt pod bokiem sądu, doręczenie pozwu, zawieranie ugody, postępowanie sądu, wydanie wyroku, apelacja, koszty procesu, prowadzenie ksiąg sądowych. Jest rejestrem wielu gałęzi prawa: autor przedstawił w prawie rzeczowym instytucję intromisji, w prawie obligacyjnym kontrakt zamiany i arendę, w prawie rodzinnym przeszkody zawarcia małżeństwa, intercyzę i opiekę. Poruszył też zagadnienia prawa spadkowego, a w prawie karnym zwrócił uwagę na zakaz pojedynku, zbrojnego napadu, zajazdu granic, gwałtownego wybicia z posiadania i najazdu na dom szlachecki. Podjął również temat infamii z powodu zdrady Ojczyzny. Wśród kar pieniężnych wyliczył nawiązkę za pobicie i sekwestr dóbr za przestępstwa polityczne. W prawie politycznym opisał sejmikowanie, wybór urzędników, przywileje stanu szlacheckiego i problem uwłaszczenia włościan, a w prawie publicznym utrzymanie porządku publicznego i przepisy o polowaniu. Fikcja literacka ma zdecydowanie status realnych oznak prawa⁹.

Przez liczne epizody wtrącane w tok akcji konflikt na tle majątkowym został wpleciony w historię Wielkiego Księstwa Litewskiego pod rządem ustawodawstwa statutowego. W scenierię zdarzeń wpisuje się sąd podkomorski sprawowany na spornym gruncie według obowiązujących jeszcze na początku XIX wieku w guberniach zachodnich cesarstwa rosyjskiego postanowień *III Statutu Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Statutowych zasad funkcjonowania urzędów sądowych przestrzegano w życiu publicznym nawet wówczas, kiedy państwo przestało istnieć jako twór polityczny.

Wątki prawnicze zacierają główną linię narracyjną dzieła. Na pierwszy plan wysuwają się problemy polityczne, moralne i obyczajowe. Literacka interpretacja przepisów statutowych ukazuje egocentryzm człowieka, który w każdej sytuacji życiowej stara się podporządkować sobie zasady praworządności. Toteż przechwałki jednej ze stron, podpadające pod sąd karny, groźba zuchwałą zemstą, ambicjonalny proces graniczny, absurdalny sąd polubowny nad myśliwskimi zaletami chartów i zajazd świadczą o zuchwalstwie postaci literackich polegającym na nadmiernej pewności siebie i lekceważeniu innych. Sugerują, że każda z instytucji prawnych może być instrumentem panowania pod pozorem prawa, a sytuacja taka ma charakter ponadczasowy¹⁰.

⁸ Szerzej na ten temat zob. [Lizisowa 1998: 70–88].

⁹ Szczegółową analizę prawniczą *Pana Tadeusza* przedstawił Przemysław Dąbkowski [1917: 22–38]; por. też [Breyer 1955].

¹⁰ Osnowa poematu Mickiewicza w kontekście instytucji prawnych litewskich, zob. [Lizisowa 2010: 86–90].

4. Antropologiczne rozumienie prawa: topos sądu

Przedstawienie prawa w działaniu jest pewnego rodzaju definiowaniem słowa *prawo* za pomocą analizy etnologicznej, to jest przez umieszczenie go w kontekście kulturowym. Sens dzieła jawi się w projektowaniu świata bohaterów i w usankcjonowaniu tego, co w arcypoemacie Mickiewicza jest toposem procesu sądowego, który wyobraża prawo w działaniu. Warto zwrócić uwagę na pewne szczegóły kompozycyjne poematu, uzasadniające tego typu interpretację, zob. tabela 3 przedstawiająca strukturę tekstu *Pana Tadeusza* w kategoriach procesu sądowego.

Tabela 3. Kontekst kulturowy procesu sądowego w poemacie

KOMPOZYCJA DZIEŁA	SCHEMAT FABULARNY	CZYNNOŚCI PROCESOWE
Księga I–V	historia procesu z pozycji Horeszków	przedstawienie stanowiska powoda
Księga VI–X	historia procesu z pozycji Sopliców	przedstawienie stanowiska pozwanego
Księga XI–XII	zaręczyny Tadeusza z Zosią w tle wydarzeń historycznych	małżeńska umowa majątkowa zamiast ugody stron
postacie literackie	pary przeciwników: Sędzia i Hrabia; Asesor i Rejent; Telimena i Tadeusz	strony procesowe
	Woźny-Protazy i Klucznik-Gerwazy	zastępcy sądowi
	pozostałe osoby	świadkowie i arbitrzy biorący udział w procesach
akty mowy	monologi i dialogi postaci literackich	wystąpienia stron, zastępców sądowych, świadków i arbitrów według klasycznych zasad retoryki i erystyki sądowniczej

Otóż w pięciu pierwszych księgach poeta opisuje historię procesu granicznego z pozycji Horeszków, a w następnych pięciu to samo, ale z pozycji Sopliców. Takie właśnie dychotomiczne przedstawienie konfliktu między zwaśnionymi rodzinami przypomina czynności procesowe polegające na przedstawieniu stanowisk stron najpierw z pozycji powoda, a następnie przez pozwanego. Ostatnie dwie księgi to jakby werdykt sprawy: zamiast ugody stron – małżeńska umowa majątkowa w tle ważnych wydarzeń historycznych. Równolegle przebiega sprawa karna, procedura sądu polubownego i wątek obyczajowo-moralny romansu. Pary przeciwników to Sędzia i Hrabia, Asesor i Rejent, Telimena i Tadeusz, ich zastępcami sądowymi są Woźny-Protazy i Klucznik-Gerwazy. Pozostałe osoby to świadkowie i arbitrzy biorący udział w procesach i innych czynnościach prawnych. Schemat fabularny dzieła opiera się na dialogach i monologach stron konfliktu według klasycznych zasad retoryki i erystyki sądowniczej. Prawniczy dyskurs charakteryzuje wprowadzenie terminów

i frazeologizmów sądowych oraz wprowadzenie nazw urzędników w funkcji nazw własnych¹¹.

W opisie prawnych sytuacji słowo *prawo* staje się przede wszystkim bodźcem do działania skorelowanym z sytuacją, to jest z otoczeniem, z ludźmi i przedmiotami, którymi ludzie dysponują. Rozumienie znaczenia słowa *prawo* w kontekście działania następuje przez interpretację długich opisów etnograficznych, a także przez przeciwstawienie terminu definiowanego przeciwnemu terminowi *wina* oraz przez porównanie odpowiednich obszarów, na których terminy występują w potocznych formułach języka:

A więc o Tadeusza już wyrzekli losie
I chcą, by się ożenił, aby pojął Zosię,
Wychowankę Wać Pani; oboje dostaną,
Oprócz fortunki mojej, z łaski Jacka wiano
W kapitałach, wiesz Aśka, że ma kapitały, [...]
Ma więc prawo rozrządzać –

Ks. III, w. 422–428

Sędzia pilnie słuchał,
Patrząc w oczy, zdawało się, że się udobruchał,
Bo rzekł dosyć wesoło: „No, to i coś zrobić,
Bóg widzi, szczerze chciałem interesu dobić,
Tylko bez gniewu. Jeśli Aśka się nie zgodzi,
Aśka ma prawo, [...]
Odpisuję Jackowi, że **nie z mojej winy**
Nie dojdą Tadeusza z Zosią zaręczyny”.

Ks. III, w. 472–479

Dialog Sędziego z Telimeną jest klasycznym przykładem użycia funkcji sprawczej słów *prawo* i *wina* wziętych z kultury prawnej, na co tak sugestywnie zwracał uwagę Bronisław Malinowski w opisie języków ludzi pierwotnych, twierdząc, że za pomocą analizy etnograficznej przez umieszczenie symbolu lingwistycznego w kontekście kulturowym interpretuje się działanie słowa i uzupełnia informację na temat jego definicji¹². Konwencjonalne zwroty *ma prawo* – *nie z mojej winy* to sądy wartościujące u źródeł kultury prawnej. Wszak co należy się jednej osobie, druga powinna uczynić. Bytowy charakter prawa jako relacji ma na względzie dobro osób drugich. Jeśli taka relacja nie zachodzi – dowodził Mieczysław Albert Krąpiec – to nie zachodzi porządek prawny¹³.

¹¹ Zob. szerzej na temat kompozycji tekstu [Lizisowa 1998a: 122–129].

¹² Por. [Malinowski 2003: 115–117].

¹³ Według niego jedna relacja należność – powinność wiążąca dwie osoby odróżnia porządek sprawiedliwościowo-prawny od innego wymiaru moralności, zob. [Krąpiec 1993: 24–25].

5. Odniesienie realne a sens symboliczny i metaforyczny prawa

Badanie historii słowa jest zarazem wchodzeniem w głąb doświadczenia językowego, przechowującego wiele z tego, co zostało ukształtowane w przeszłości. W tradycji słowiańskiej nazwa *sąd* odnosiła się do procesu przywracającego ład społeczny. *Prawo* i *wina* były to nazwy wartości podlegające ocenie w akcie sądenia, poświadczone w najstarszych dokumentach słowiańskich¹⁴. Odniesienie rzeczownika *sąd* do czynności orzekania o prawie i winie to wybieranie w stanie nierównowagi, które polega na przychyleniu się ostatecznie ku jednej z odpowiedzi na pytania: Czy X ma prawo i zarazem Y jest winien? – Czy Y ma prawo i zarazem X jest winien?¹⁵. Akt uznania za prawdę jednej z dwóch odpowiedzi jest właśnie sądem, w którym – na wzór poetyckiej definicji Mickiewicza – prawo jak powietrze dąży do równowagi (zob. przykład w tabeli 1). Wybór tego, co uznaje się za prawo, jest niezależny od woli sędziego, lecz od obiektywnej sytuacji¹⁶. W najstarszych tekstach religijnych i prawnych, które dokumentują funkcję epistemiczną i oceniającą przymiotnika *praw* (masculinum) w predykcji *jest praw* i funkcję deontyczną przymiotnika *prawo* (neutrum) w predykcji *ma prawo*, prawo to kierowanie się zasadą słuszności, oczywistości, prawdą, tym, co prawe, a więc dobre.

W tych kontekstach słowo *prawo* wartościuje stan posiadania, jeśli mówimy, że ktoś ma prawo do czegoś. Podobne znaczenie ma słowo *prawda* w języku staro-cerkiewno-słowiańskim i w językach ruskich¹⁷. *Prawo* (rus. i scs. *prawda*) przy orzeczeniu *ma* w zdaniach posesywnych, podobnie jak przy łączniku *jest* w zdaniach stwierdzających *praw*, wartościowało stan posiadania, przybierając znaczenie pojęcia abstrakcyjnego ‘to, że jest (istnieje dla kogoś) w danej sytuacji określone prawo’¹⁸. Chodziło tu o wyrażenie stosunku między podmiotami prawnymi w związku z uprawnieniem, jakie jeden z nich miał do określonej rzeczy, i zarazem z obowiązkiem poszanowania tego uprawnienia przez inne podmioty prawne. Kazimierz Opałek zwraca uwagę, że w średniowieczu istniało słowo *rectum* jako tego, co słuszne w zastosowaniu do mojej sprawy. Szczególnie przywilej był źródłem „prawego prawa” jako forma ustawy

¹⁴ Zob. frazy stpol. *Ma gemv [powodowi] sandzq sandzycz o prawo poko szye gemv nye stanye podług prawa* (OrtOssol 47,3); *aby genym y genakim prawem thako w Krakowe jako y w Polsce sądzono* (Stośl III 116, 282); strus. *no темже судомъ судити; судъ судити бояромъ*, przykłady według (Lenkiewicz 1986: 82); stcz. *O vinách úředníků jest toto pravo: Když úředníci chtě své viny bráti, mají na své roký před zemany volati, aby se každý od viny smluvil...* (WykladJir 108, 283); scs. *Mčžb ta nevinanb i prav’* (SJS III 243).

¹⁵ Por.: *Gdy komv dano winq... a przed sąd pozwano, a tento stojqcz przed sadem rzecze: pan my kazal tho vczinicz... za zatym pan... przyszedłszy y zastapi gy, tedy ow, kogo tak zastapią bądze praw* (Dział 129, 211).

¹⁶ O psychologicznych podstawach aktu sądenia zob. [Znamierowski 1956: 463nn.].

¹⁷ Por. *iděte i vy vь vinogradъ moi i eže bōdetъ prawda damъ vamъ* (SJS III 244) (*idźcie i wy do winnicy mojej, a co będzie prawo słuszne*, w tłumaczeniu Jakuba Wujka: *prawo dam wam*) Mt 20,7; por. stchorw. *knez ima pravdu... zvrhu kmeti* (książę ma prawo... nad szlachtą) (StatWin 75,38); strus. *A ma pravda estъ помежи васъ и насъ kde se почнетъ* (Srezn II 1358); *дозрети правду, поразумети правду*, przykłady według [Lenkiewicz 1974: 30].

¹⁸ Szerzej na ten temat, zob. [Lizisowa 1995: 62–77].

wydanej przez monarchę na rzecz jednostek lub na rzecz pewnych grup społecznych (stanów), nadająca uprzywilejowanemu korzystniejsze niż innym stanowisko prawne¹⁹.

W tradycji biblijnej cywilizacja europejska doby średniowiecza ukształtowała wyobrażenie prawa nacechowane w relacjach międzyludzkich pozytywnym komponentem dobra w nawiązaniu do teorii prawa naturalnego. W doktrynie chrześcijańskiej mówi się o kwalifikacji prawnej ludzkich czynów w kategoriach stosunku do kogoś i czegoś, a więc o stałej relacji istniejącej pomiędzy osobami ze względu na proporcjonalnie wspólne przyporządkowanie dobru²⁰.

Z lingwistycznego punktu widzenia Leon Zawadowski zdefiniował rzeczownik *prawo* jako „kategorialny stan rzeczy”, który istnieje niezależnie od podmiotu poznającego, ale ten stan rzeczy może być odkryty przez podmiot i wyrażony w zdaniu komunikującym. Dodajmy, że kategorialny stan rzeczy jako prawy wyrażają także zdania oceniające i zdania nakazujące lub stwierdzające postępowanie osoby powinnej i zarazem sytuację osoby uprawnionej²¹. Maria Wojtyła-Świerżowska dowodzi, że włączenie Słowiańszczyzny do chrześcijańskiego kręgu kulturowego ukierunkowało pojęcie tej relacji jako *prawo* w odniesieniu metaforycznym do organizacji przestrzennej ‘prosto, równo, bez załamań, bez zakrętów’, a przysłówki *prawo* kwalifikował dodatkowo to, co w czynach ludzkich było słuszne w sferze moralnej i w realiach życia społecznego²². U podstaw idei prawa tkwi opozycja do krzywdy pozostającej w polu znaczeniowym wykrętu, czyli winy²³.

W *Panu Tadeuszu* antropologiczna orientacja słowa *prawo* kryje się w symbolu będącym przesłaniem ideowym dzieła. Według Stanisława Pigionia analiza semantyki utworu literackiego powinna uwzględniać oprócz referencji także sens, który zawiera się w tym, co autor przedstawia czytelnikowi. A sens poematu Mickiewicza odczytał ten filolog jako sąd dokonujący się na osobie Jacka Soplicy, symbolicznym reprezentancie zawadiactwa szlacheckiego, czyli nad kształtem psychicznym Polaka. Sąd o stanie zakłóconego porządku prawnego wyraża się właśnie przywołaniem relacji obrazującej pierwotne prawo i porządek społeczny komplementarnymi zwrotami *ma prawo* i w domyśle – *powinien*:

„[...]

Ja skarżyć **nie mam prawa**, ja jego morderca,

Ja skarżyć nie mam prawa, przebaczam mu z serca,

Ale i on...”

Ks. X, w. 533–535

¹⁹ Zob. [Opalek 1957: 117–120]. Takie znaczenie słowa *prawo* zostało dobrze poświadczone w staropolszczyźnie, np.: *nye myał prawa ryczerskyego* (Dział 89, 204); *ma telko pravo włodicze* (Stosł X 1, 315).

²⁰ Zob. [Krąpiec 1975: 32].

²¹ Zob. [Zawadowski 1966: 281 nn.].

²² Zob. obszerna dokumentacja źródłowa pola morfologicznego czasownika **praviti*, który w najbardziej archaicznej warstwie znaczeniowej ma znaczenie ‘prostować’ [Wojtyła-Świerżowska 2006: 68–70].

²³ Zob. stserb. *Да гредe на соудъ оу том-зи моужь нѣсть кривъ* (aby szedł do sądu, a mąż nie ponosi w tym winy) (StatDusz 104, 40).

Wyznanie głównego bohatera w kontekście całej akcji utworu dokonuje się jakby przed sądem czytelnika. Tekst dzieła uzewnętrznia akt illokucyjny asercji, który u czytelnika wywołuje perlokucyjny akt osądzania o prawie i winie. Ów swoisty przewód sądowy z pozycji czytelnika opiera się na przytaczanych przez autora argumentach, czym jest zło, a jest nim zdrada, nierząd społeczno-prawny, demagogia sejmikowania, prywata i warcholstwo tonowane tylko względami religijnymi, lecz i to jest niweczone zalewem pychy, która niszczy resztki dobra, wprowadzając destrukcyjne wyobrażenia społeczne, zwłaszcza moralne.

Myśl przewodnią romantycznej historiozofii można, jak się wydaje, interpretować także treścią prawniczą enigmatycznych fragmentów improwizacji Konrada z III cz. *Dziadów*. Refleksja głównego bohatera dramatu nad sensem historii przybiera bowiem postać metafory sądu w dwóch płaszczyznach odniesienia: materialnej i duchowej. Struktura metafory objawia się w nazywaniu wartości podlegających ocenie w akcie sądenia. Wartości te przedstawiają słowa *prawność* i *zła wiara*, których opozycja w następującym kontekście naśladuje strukturę myślenia opartego na komplementarności słowiańskich terminów *prawo* i *wina*:

Ja chcę mieć władzę, jaką Ty posiadasz,
 Ja chcę duszami władać, jak Ty władasz. (w. 186–187)
 [...]

 Kłamca, kto Ciebie nazywał miłością,
 Ty jesteś tylko mądrością.
 Ludzie myślą nie sercem Twych dróg się dowiedzą;
 Myślą, nie sercem składy broni Twej wysledzą –
 Ten tylko, kto się wrył w księgi,
 Temu się tylko udało
 Przywłaszczyc część Twej potęgi.
 [...]

 Znajdzie **prawność**, i **złą wiarę**
 Na mędrki i na nieuki.
 Myślom oddałeś świata użycie,
 Serca zostawiasz na wiecznej pokucie, (w. 190–203)
 [...]

 Cierpię, szaleję – a Ty mądrze i wesoło
 Zawsze rządzisz,
 Zawsze sądzisz,
 I mówią, że Ty nie błędzisz! (w. 266–269)

Dziady, cz. III, sc. II

Interpretacja fragmentów improwizacji wymaga odwołania się do tradycji rzymskiej. Dobrze znany w prawoznawstwie termin łac. *bona fides* ‘dobra wiara’ był wyrażeniem komplementarnym w stosunku do wyrażenia łac. *mala fides* ‘zła wiara’, czyli do każdego postępowania zasługującego na dezaprobatę, bliskiego terminowi łac. *dolus*, to jest zły zamiar, podlegający osądzaniu wprowadzającym podstępnie drugą osobę w błąd w celu osiągnięcia jej kosztem korzyści materialnej. Obrazowanie

metaforyczne stanowi więc w polu obserwacji tło dla figury sądu orzekającego²⁴. Władza sądenia jest przymiotem Boga przywłaszczonym przez ludzi dzięki rozumowi. W imię ludzkości improwizujący poeta sięga dalej, po boski atrybut „rządu dusz” w osądzaniu, co jest dobrem, a co złem w najgłębszym rozumieniu prawa natury: „Czyń dobrze, a unikaj złego”²⁵.

Między aktem asercji a aktem osądzania nie ma bezpośredniej łączności w sytuacji dialogicznej. Czytelnik nie wie, co myślał autor, dlatego sens dzieła zależy od czytelnika, którego reakcja nadaje tekstowi znaczenie. Właśnie kontekst implikuje komplementarność pojęć prawo – wina i dobrze koresponduje z parafrazą słowa *prawo* w młodzieńczych listach poety – „ony należności i powinności” (zob. tabela 1). Percepcja nie jest jednak całkowicie dowolna, gdyż wiążą ją punkty odniesienia, które dają możliwość projektowania świata w warunkach przynależności do romantycznej tradycji kulturowej.

6. Prawo podmiotowe u źródeł kultury prawnej

Akcesoria historyczne i obyczajowe wplecione w strukturę dzieł poety dają obraz typów ludzkich i zachowań prawnych będących świadectwem mentalności społeczeństwa. W kompozycji tekstu literackiego i w konstrukcjach scen odczytujemy wyobrażenie praworządności, według której organizacja życia wspólnotowego służy realizowaniu wartości społecznych w zgodzie z tradycją archaiczną kultury prawnej społeczeństwa wielonarodowego, utrwalonej w prawodawstwie pod wpływem chrześcijańskiej i renesansowej myśli prawnej, podtrzymywanej przez wieki zwyczajami towarzyskimi. Kultura prawna zobrazowana przez Mickiewicza w duchu romantycznej filozofii jest osadzona w strukturach języka oddających ogólnoludzkie wyobrażenia prawne w praktyce życia codziennego bez ingerencji państwa. Antropolodzy prawa piszą, że ludzie z natury mają silne poczucie słuszności, więc w społeczeństwach przedpaństwowych ochrona uprawnień i realizowanie obowiązków dokonuje się przez samopomoc prawną, mediację osób trzecich lub działania wojenne. Priorytet w zachowaniach prawnych ma własność i uprawnienie do dóbr, a wychowanie społeczne wzmacnia jedność doświadczeń i jedność tradycji, zapewnia także przestrzeganie nawet niekodyfikowanych reguł prawnych²⁶. Reguły zachowań prawnych, którymi rządzą się postacie z dzieł autora *Pana Tadeusza*, mają podobne umocowanie w instytucjach prawa zwyczajowego, usankcjonowanych w prawodawstwie Litwy historycznej.

²⁴ Pojęcie figury i tła znane z psychologii postaci jest wykorzystywane w językoznawstwie kognitywnym, zob. [Tabakowska 1995: 65–70]. Kognitywne ujęcie języka jako formy symbolicznej struktur języka wyrażających struktury myślenia autora tekstu zostało wykorzystane w innym artykule, zob. [Lizisowa 2008: 20–35].

²⁵ Ogólna sentencja prawa natury została sformułowana przez św. Tomasza z Akwinu w cz. I–II *Sumy teologicznej* (1–2q. 90, art. 4).

²⁶ Zob. [Kurczewski 1973: 11–12].

Statuty Wielkiego Księstwa Litewskiego regulujące zasady jurysdykcji były wyrazem kompromisu odzwierciedlającego układ sił społecznych państwa prawa, w którym monarcha przekazywał stopniowo władzę sędziowską przedstawicielom szlachty pochodzącym z wyboru, a równocześnie zapewniał poszanowanie *stariny* i poczucie indywidualnej godności osobistej. Przepisy statutów gwarantowały ochronę własności prywatnej i regulowały prawo spadkowe. Subiektywna perspektywa prawa prywatnego była tym obszarem porozumienia, którym monarcha zjednywał sobie przychyłność poddanych. Funkcjonowanie urzędów sądowych stało się w kolejnych wiekach podłożem obyczajów, życia towarzyskiego i obrzędowości szlachty.

Szlachta zebrana w Soplicowie na posiedzeniu sądu podkomorskiego, jak również zaścianek szlachecki mają historyczne wyobrażenie praworządności. Status pamięciowy prawa w świadomości nawet urzędników sądowych nawiązuje do bytu państwowego Wielkiego Księstwa Litewskiego sprzed rozbiorów. Niezrozumiała jest więc interwencja wojskowa obcej władzy na podstawie własnego prawa, pojmowanego jako złe prawo, o czym świadczy następujący tekst:

„A czy Sędzia, rzekł Major, Żółtą Księgę czytał?”
„Co to za Żółta Księga?” pan Sędzia zapytał.
„Księga, rzekł Major, lepsza niż wasze statuty,
A w niej pisze co słowo: strycek, Sybir, knuty;
Księga ustaw wojennych, teraz w Litwie całej
Ogłoszonych; już pod stół wasze trybunały”.

Ks. IX, w. 165–170

Tradycja prawodawstwa litewskiego jest taka jak w aktach archiwalnych z przełomu XVIII i XIX wieku z Nowogródzczyzny, w których znajduje się kronika rodu Mickiewiczów, a w niej adnotacja na temat procesów sądowych toczonych przez krewnych, sąsiadów i znajomych, żywo przypominających konflikty we wspólnocie prawnej opisanej w *Panu Tadeuszu*²⁷. Wnioskujemy zatem, że w świadomości historycznej mieszkańców Wielkiego Księstwa Litewskiego utrwalił się stereotyp wspólnoty prawnej na wzór rodziny. Antropologiczny charakter tej wspólnoty można wiązać z ruską nazwą *wotczina*, która w średniowieczu obejmowała pomieszczenia gospodarcze, mieszkalne, ziemię i ludzi w niej zamieszkających – od kniazia do niewolnika²⁸. Wprawdzie wspólnota taka nie przetrwała do czasów nowożytnych, lecz ślad jej pozostał w zbiorowej pamięci, a znaczenie zleksykalizowanej nazwy *ojczyc* ‘pierwotnie zasiedziały mieszkaniem dóbr ziemskich’ zostało rozszerzone na „obywateli” ojczyzny [Linde].

Prototypem wspólnoty prawnej Horeszkowa mogło być prywatne księstwo birańskie Radziwiłłów, które miało własną organizację sądową i urzędniczą, mimo że

²⁷ Akta te były przedmiotem badań mickiewiczologów już w połowie XIX wieku, zob. m.in. [Korotyński 1861].

²⁸ Zob. organizacja *wotcziny* w X i XI wieku [Grekow 1955: 113n.].

miejsce akcji *Pana Tadeusza* znajduje się poza obszarem tego księstwa. Sądy w księstwie birżańskim miały kompetencję sądów patrymonialnych, grodzkich, ziemskich i podkomorskich, od których można się było odwoływać do trybunału. Pełniły też funkcję urzędu grodzkiego. Urzędnicy sądowi wybierani byli na sejmikach przez ziemian osiadłych w majątności magnata. Sądzone w nich według statutu litewskiego. Takie sądy mogli pamiętać bohaterowie *Pana Tadeusza*, gdyż księstwo birżańskie istniało w latach 1547–1811. Tylko w tym księstwie zajazd mógł być „ostatnim” zajazdem na Litwie. Majątek Stolnika mógł stanowić dobra ordynackie, a okoliczna szlachta mogła być jego prywatną szlachtą²⁹. Stolnik, nazywany „ojcem włościan” i „bratem szlachty” (ks. II, w. 341), zasiadał osobiście w sądzie patrymonialnym i rozsądzał spory, które poddani toczyli między sobą (ks. II, w. 216), a więc praktyka sądowa w prywatnym księstwie magnackim miała charakter domowej wspólnoty patrymonialnej. Doświadczenie domu jest w *Panu Tadeuszu* źródłem projekcji metaforycznej ojczyzny zamieszkałej przez ojczyców³⁰.

Ksiądz Robak posłużył się metaforycznym rzutowaniem, inspirując szlachtę litewską do powstania przeciw Moskałom przed wkroczeniem wojsk Napoleona na Litwę:

Napoleon sam wszystkich pobiwszy, nareszcie
 Powie: „Obejdę się ja bez was, kto jesteście?”
 Więc nie dość gościa czekać, nie dość i zaprosić,
 Trzeba czeladkę zebrać i stoły pownosić,
 A przed ucztą potrzeba dom oczyścić z śmieci,
 Oczyścić dom, powtarzam, oczyścić dom, dzieci!

Ks. IV, w. 443–448

Lecz kiedy bernardyn nazywa Ojczyznę *domem*, inna jest intencja nadawcy, inna percepcja odbiorców – Gerwazego i szlachty – dla których domem jest wspólnota prawna w dobrach Horeszków:

„Czy Robak nie powiedział, że wprzód nim przyjmiecie
 W dom wasz Napoleona, trzeba wymieść śmiecie?
 Któż jest śmieciem powiatu? kto zdradziecko zabił
 Najlepszego z Polaków, kto go okradł, zgrabiał?
 I jeszcze chce ostatki wydrzeć z rąk dziedzica?
 Któż to? mamże wam gadać?” – „A jużci Soplica [...]”
 „Hajże! Krzyknęli wszyscy, hajże na Soplicę!”

Ks. VII, w. 315–325

²⁹ Zob. świadectwa archiwalne dokumentujące realia w *Panu Tadeuszu*, w tym akta sądów birżańskich (Birż), [Lizisowa1998: 138–143].

³⁰ Nazwa *ojczyc* funkcjonowała w kompetencji językowej Mickiewicza. Występuje w *Grażynie* w następującym kontekście: „Ale i sława wszystkim ponad głowę / Witold polecał. Witold wszystkich nas gasi; / Jego, jakoby drugiego Mindowę, / Na ucztach wielbią wajdeloci nasi [...] / Niechaj się w imię i skarby bogaci; / Tylko niech zęba chciwego poskromi / od swych **ojczyców**, od ziemie swej braci” (*Grażyna*, w. 424–435).

Nastąpiło nieporozumienie, które Gerwazy wykorzystał jako nadarzącą się okazję do zemsty. Pod wpływem manipulacji Gerwazego zbiorowością szlachecką odrodził się konflikt na tle własnościowym, podsycony odwołaniem się do prawa. Mediacje przez pośrednictwo osób trzecich w procesie granicznym przerodziły się więc w samopomoc sądową podług statutowej instytucji wwiązania w posiadanie nieruchomości, zwanego zajazdem³¹. Samopomocowe rozwiązanie konfliktu udaremniła bitwa z Moskalami.

Polityczne wydarzenia ostatecznie wpłynęły na rozwiązanie konfliktu przez małżeństwo potomków skłóconych rodów. Wątek miłosny, tak ważny ze względu na tytuł poematu, inspirował regulację stosunków prawnych na wzór małżeńskiej umowy zwanej intercyzą, która wprowadza inne niż sądowe czy samopomocowe załatwienie sporu majątkowego.

Woźny rzecze:

„Iż proces nasz kończy się dziwnie, ja nie przeczę;
Wszakże były przykłady; pamiętam procesy,
W których się działy gorsze niż u nas ekscesy,
A intercyza cały zakończyła kłopot;

Ks. XI, w. 311–315

Historia rodziny została wpisana w historię Wielkiego Księstwa Litewskiego:

Co mówię! wszak Polacy mieswali zamieszki
Z Litwą, gorsze niżeli z Soplicą Horeszki,
A gdy na rozum wzięła królowa Jadwiga,
To się bez sądów owa skończyła intryga.

Ks. XI, w. 319–323

[...]

Baby patrząc na Zosię gadały po cichu,
Że pewnie przeznaczeniem będzie tej dziewczyny
Pogodzić dwie od dawna zwaśnione rodziny,
A widzę, że się dzisiaj ziścił omen babi [...]

Ks. XI, w. 375–378

Zakończenie dzieła i liczne epizody w toku akcji świadczą o roli, jaką przypisuje Mickiewicz poszanowaniu prawa własności tak w rodzinie, jak i w Ojczyźnie:

Teraz, kiedy już mamy Ojczyznę kochaną [...]
Sami wolni, uczynimy i włościan wolnemi,
Oddajmy im w dziedzictwo posiadanie ziemi,
Na której się zrodzili, którą krwawą pracą
Zdobyli, z której wszystkich żywią i bogacą.

Ks. XII, w. 493–505

³¹ Instytucję wwiązania (intromisji) potwierdzał III Statut litewski, stanowiąc, że: „woźny od Naszego urzędu stronie żalobnej na wwiązanie przydany z trzema szlachcicami [...] jachać i stronę żalobną [...] w inszą majątność strony przeciwnej wwiązać” (StatLit IV 94).

Z dużym prawdopodobieństwem można przyjąć, że antropologiczna orientacja pojęcia prawa wskazuje na prawo w działaniu jednostki, która zabezpiecza – jak to określił Bronisław Malinowski – własny interes i ambicje społeczne³². Chodzi tu bowiem o prawo podmiotowe stawiające w centrum uwagi osobę uprawnioną do wolności działania wynikającego z naturalnego porządku świata.

Refleksja nad filozofią dziejów obejmuje materialny i duchowy wymiar prawa podmiotowego jako dobra w jednostkowej i zbiorowej świadomości ludzkiej. Sens słowa *prawo*, które nie ma samodzielnej wartości, lecz wskazuje osobom kierunek prawego postępowania, wyraża się w formułach potocznych języka, w opisach zachowań prawnych i w metaforycznych skojarzeniach. Kontekst orzeka, czyje i jakie jest to prawo i do czego.

Zakończenie

Adam Mickiewicz wypowiadał się na tematy polityczne przez pryzmat kultury prawnej społeczności żyjącej na terytorium byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Tożsamość kulturowa tej społeczności przejawia się w strukturach języka, które pokazują sposób widzenia i rozumienia organizacji życia wspólnotowego. Prawdopodobnie strukturalne języka służą konstrukcji tekstu zakorzenionego w zbiorowej tradycji. Wilhelm von Humboldt określił ten sposób swoistej gry językowej i doboru słów następująco: „Ponieważ języki są nierozzerwalnie zrośnięte z najgłębszą naturą człowieka i daleko bardziej wytryskują z niej samorzutnie, niż bywają przez nią świadomie tworzone, to można by umyślowość właściwą każdemu narodowi równie dobrze nazwać ich wynikiem [...]. Właściwy duch narodu i ukształtowanie jego języka są tak ściśle nawzajem w siebie wtopione, że gdyby jedno z nich było dane, musiałoby się drugie dać zeń bez reszty wyprowadzić”³³.

Teksty Mickiewicza nawiązujące w swej treści do praw zwyczajowych, kodyfikacji prawa i praktyki sądowej mimo różnic genologicznych i odległości czasowej przedstawiają ten sam świat należności i powinności w postępowaniu człowieka. Analiza antropologicznego znaczenia słowa *prawo* nie należy do ścisłej lingwistyki, jest domeną filozofii języka. W interpretacji tekstów Mickiewicza ma jednak wyjątkowe zastosowanie. Wszak wiele zdań w jego twórczości jest dla nas tylko pozornie zrozumiałych. Znaczenie i sens słowa *prawo* można interpretować, gdy słowom codziennym nada się odniesienie prawnicze i sens zdań odczyta się w kontekście kultury prawnej jego rodzinnych stron. Zajmujemy się wówczas językiem utworów nie dla niego samego, lecz ze względu na problemy natury językowej, dzięki którym odkrywamy sposób pojmowania świata poety i jego narodu. Realia prawne składają się na koloryt lokalny, zespół motywów i ideę przewodnią dzieł poety. Wątki prawne służą zarysowaniu przestrzeni, w której działają bohaterowie.

³² Zob. [Malinowski 1984: 29].

³³ Zob. fragmenty rozprawy Wilhelma von Humboldta [Humboldt 2003: 64–65].

ŹRÓDŁA

- Artykuły – *Pielgrzym Polski*, [w:] Mickiewicz A., 1952, *Dzieła*. Wydanie Narodowe, t. 6, *Pisma prozą*, cz. 2, *Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego. Pisma polityczne z lat 1832–1835*, oprac. L. Płoszewski, Warszawa, s. 83–86.
- Birż – *Biržų dvaro teismo knygos 1620–1745*, 1962, wyd. 5, oprac. V. Raudeliūnas, R. Firkovičius, Vilnius.
- Dziady – *Dziadów część III*, [w:] Mickiewicz A., 1948, *Dzieła*. Wydanie Narodowe, t. 3, *Utwory dramatyczne*, oprac. S. Pigoń, Warszawa, s. 119–162.
- Dział – *Kodeks Działyńskich 1-szy*, [w:] *Tłumaczenie polskie statutów ziemskich*, 1895, wyd. F. Piekosiński, Archiwum Komisji Prawniczej, t. 3, Kraków, s. 173–220.
- Księgi – *Księgi pielgrzymstwa polskiego*, [w:] Mickiewicz A., 1952, *Dzieła*. Wydanie Narodowe, t. 6, *Pisma prozą*, cz. 2, *Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego. Pisma polityczne z lat 1832–1835*, oprac. L. Płoszewski, Warszawa, s. 18–55.
- Listy I – *Listy, część I, 1817–1831*, [w:] Mickiewicz A., 1955, *Dzieła*. Wydanie Narodowe, t. 14, oprac. S. Pigoń, Warszawa.
- Listy III – *Listy, część II 1, 1845–1855*, [w:] Mickiewicz A., 1955, *Dzieła*. Wydanie Narodowe, t. 16, oprac. S. Pigoń, Warszawa.
- O projekcie – *O projekcie dziennika francuskiego*, [w:] Mickiewicz A., 1952, *Dzieła*. Wydanie Narodowe, t. 6, *Pisma prozą*, cz. 2, *Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego. Pisma polityczne z lat 1832–1835*, oprac. L. Płoszewski, Warszawa, s. 160–166.
- OrtOssol – *Najstarsze staropolskie tłumaczenie ortyli magdeburskich według rękopisu nr 50 Biblioteki Zakładu im. Ossolińskich*, 1972, oprac. i przygotowanie do druku J. Reczek, W. Twardzik, cz. 2, *Transliteracja i transkrypcja tekstu*, Wrocław.
- Pan Tadeusz – Mickiewicz A., 1982, *Pan Tadeusz*, oprac. K. Górski, Warszawa.
- Pierwsze wieki – *Pierwsze wieki historii Polski*, [w:] Mickiewicz A., 1952, *Dzieła*. Wydanie Narodowe, t. 7, Warszawa, s. 5–124.
- Pieśń – *Pieśń filaretów*, [w:] Mickiewicz A., 1949, *Dzieła*. Wydanie Narodowe, t. 1, oprac. W. Borowy, L. Płoszewski, Warszawa, s. 104–106.
- Pisma – *Pisma filomatyczne*, [w:] Mickiewicz A., 1950, *Dzieła*. Wydanie Narodowe, t. 5, *Pisma prozą*, cz. 1, *Pisma filomatyczne estetyczno-krytyczne*, oprac. Z. Ciechanowska, Warszawa, s. 7–111.
- StatDusz – *Statuty cara Stefana Duszana z lat 1343 i 1354*, [w:] Borowski S., 1934, *Materiały do ćwiczeń seminaryjnych z historii prawodawstw słowiańskich*, cz. 1, Warszawa.
- StatLit – *Statut Wielkiego Księstwa Litewskiego*, 1774, wyd. 5, Wilno.
- StatWin – *Statut winodolski z 1288 r.*, [w:] Borowski S., 1935, *Materiały do ćwiczeń seminaryjnych z historii prawodawstw słowiańskich*, cz. 2, Warszawa.
- WykladJir – *Pána Ondřeja z Dube Vyklad na pro zemské české*, [w:] *Codex iuris bohemicus*, 1873, t. 3, p. 2, Pragae, s. 356–386.

SŁOWNIKI

- Linde – Linde S. B., 1854–1860, *Słownik języka polskiego*, t. 1–6, Lwów.
SłMic – *Słownik języka Adama Mickiewicza*, 1962–1982, red. nac. K. Górski, S. Hrabec, Wrocław.
Słstpol – *Słownik staropolski*, 1953–2002, red. nac. S. Urbańczyk, t. 1–11, Kraków.
SJS – *Slovník jazyka staroslověnského*, 1958–, red. nac. J. Kurz, Praha.

LITERATURA

- Antropologia słowa*, 2003, oprac. G. Godlewski, A. Mencwel, R. Sulima, wstęp i red. G. Godlewski, Warszawa.
- Bardach J., 1988, *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań.
- Breyer S., 1955, *Spór Horeszków z Soplicami. Studium z dziedziny problematyki prawnej „Pana Tadeusza”*, Warszawa.
- Dąbkowski P., 1917, *Uwagi prawne w „Panu Tadeuszu”*, [w:] *Pokłosie z dwudziestu lat pracy naukowej zebrane 1897–1916*, Lwów, s. 22–38.
- Grekow B. D., 1955, *Chłopi na Rusi od czasów najdawniejszych do XVII wieku*, przekł. A. Poppe, Warszawa.
- Humboldt W. von, 2003, *O różnicach w budowie ludzkich języków oraz ich wpływie na duchowy rozwój rodzaju ludzkiego*, [w:] G. Godlewski, A. Mencwel, R. Sulima, wstęp i red. G. Godlewski, Warszawa, s. 63–67 [przedruk rozprawy *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts*, Berlin 1836].
- Korotyński W., 1861, *Kilka szczegółów o rodzinie, miejscu urodzenia i młodości A. Mickiewicza*, Wilno.
- Kosman M., 2005, *Wpływ unii jagiellońskiej na przemiany kulturalne w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku*, [w:] *Kultura i języki Wielkiego Księstwa Litewskiego*, red. M. T. Lizisowa, Kraków, s. 11–20.
- Krąpiec M. A., 1975, *Człowiek i prawo naturalne*, Lublin.
- Kurczewski J., 1973, *Prawo prymitywne. Zjawiska prawne w społeczeństwach przedpaństwowych*, Warszawa.
- Lenkiewicz Z., 1974, *Staroruskie słownictwo prawno-administracyjne*, „Zeszyty Naukowe UJ”, CCCLXVIII, *Prace Językoznawcze*, z. 42, s. 25–35.
- Lizisowa M. T., 1995, *Podstawowe terminy prawne*, Kraków.
- Lizisowa M. T., 1998, *Prawem sądzić, czyli o języku Statutów litewskich w „Panu Tadeuszu”*, Kraków.
- Lizisowa M. T., 1998a, *Dyskurs prawniczy w „Panu Tadeuszu”*, [w:] *Adam Mickiewicz i kultura światowa. Materiały konferencji międzynarodowej Grodno–Nowogródek 12–17 maja 1997*, ks. 2, red. J. Bachórz, W. Choriew, Gdańsk, s. 117–130.
- Lizisowa M. T., 2008, *Antropologia w tekstach Adama Mickiewicza*, „*Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Historicolitteraria*”, VIII, s. 20–35.

- Lizisowa M. T., 2010, *Sądy podkomorskie w Statutach litewskich i w „Panu Tadeuszu”. Prawnicze uzasadnienie tytułu poematu*, [w:] *Творчество Адама Мицкевича и современная мировая культура*, red. С. Ф. Мусиенко, Гродно, s. 84–93.
- Malinowski B., 1984, *Zwyczaj i zbrodnia w społeczeństwach dzikich*, przekł. J. Chałasiński, A. Waligórski, [w:] B. Malinowski, *Dzieła*, t. 2, Warszawa, s. 13–96 [tyt. oryg. *Crime and custom in savage society*].
- Malinowski B., 2003, *Słowo w kontekście działania*, [w:] *Antropologia słowa*, oprac. G. Godlewski, A. Mencwel, R. Sulima, wstęp i red. G. Godlewski, Warszawa, s. 113–123 [fragmenty roz. 1 i 5, cz. 1, t. 2, *The Language of Magic and Gardening*, Londyn 1935, przekł. B. Leś].
- Michalski J., 1978, *Osiemnastowieczne realia „Pana Tadeusza”*, [w:] *Dzieła literackie jako źródła historyczne*, red. Z. Stefanowska, J. Sławiński, Warszawa, s. 203–242.
- Opalek K., 1957, *Prawo podmiotowe. Studium z teorii prawa*, Warszawa.
- Pigoń S., 1934, *Sąd nad Polską w „Panu Tadeuszu”*, Kraków.
- Tabakowska E., 1995, *Gramatyka i obrazowanie. Wprowadzenie do językoznawstwa kognitywnego*, Kraków.
- Tatarkiewicz W., 1978, *Historia filozofii*, t. 2, *Filozofia nowożytna do roku 1830*, wyd. 8, Warszawa.
- Wojtyła-Świerzowska M., 2006, *Prasłowiańskie dziedzictwo leksykalne w polskim słownictwie prawnym: prawo, zakon, cena, wina kara*, [w:] *Prawem sądzić*, red. M. T. Lizisowa, Kraków, s. 67–74.
- Wojtyła-Świerzowska M., 2008, *Słowiańskie słownictwo prawne: psł. sądt. Studium leksykalne*, [w:] *Język w urzędach i sądach II*, red. M. T. Lizisowa, Kraków, s. 141–147.
- Zakrzewski A. Z., 2005, *Kultura prawna Wielkiego Księstwa Litewskiego*, [w:] *Kultura i języki Wielkiego Księstwa Litewskiego*, red. M. T. Lizisowa, Kraków, s. 33–64.
- Zawadowski L., 1966, *Lingwistyczna teoria języka*, Warszawa.
- Znamierowski Cz., 1956, *Oceny i normy*, Warszawa.

THE ANTHROPOLOGICAL ORIENTATION OF THE WORD *LAW* IN ADAM MICKIEWICZ'S WRITINGS

ABSTRACT

This article discusses the anthropological orientation of the word *law* in Adam Mickiewicz's writings. The author claims that this word is essential for the interpretation of the poet's historiosophical thought, in the context of legal culture of the Grand Duchy of Lithuania. The citizens of Lithuanian territories recognized the 16th century Statutes as a distinctive feature of the state's cultural identity, because they were still effective in the judicature under the Russian Partition, and in social awareness they remained a semblance of the independence from the foreign rule. The Romantic understanding of law, state and morality resulted in perceiving these values as "the spirit of the world"

of which the image of virtue was born. In the dimension of legal discourse, law as an idea takes a real shape in its definition, in poetic tropes, and in scholarly discussions, but most of all in the actions of literary characters. The metaphorical and symbolic meanings of law manifest themselves in the topos of the court of law, judging what is right and what is wrong; good and bad faith; in family, social and political relations. The analysis of the texts has shown that the poet, by depicting the way of perceiving and understanding the organisation of political life in analogy to family life, enclosed his own personal vision of law and order in the structures of language.

АНТРОПОЛОГИЧЕСКАЯ ОРИЕНТАЦИЯ СЛОВА ПРАВО В ТВОРЧЕСТВЕ АДАМА МИЦКЕВИЧА

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена антропологической ориентации слова *право* в текстах Адама Мицкевича. Автор утверждает, что слово является ключом к интерпретации главной историософической мысли поэта в контексте юридической культуры Великого княжества Литовского. Культурообразующим знаком государства для жителей литовских земель были статуты XVI века, которые были обязательны еще на территории аннексированной Россией, а в общественном сознании они были символом зависимости от чужой власти. Понимание права, государства и моральности в Романтизме отражают ценности, олицетворяющие «дух мира», который рождает представление о добродетели. В юридическом дискурсе право как идея добра принимает реальную форму в определении, в поэтических тропах и в ученых выводах, а прежде всего в действиях литературных героев. Метафорическое и символическое значение права выражается в теме суда, устанавливающего правых и виноватых, выносящего решение о добрых и злых намерениях в семейных, общественных и политических отношениях. Анализ текстов показывает, что поэт, проводя аналогию между политической и семейной жизнью, в структурах языка реализует собственное представление о законности.

Słowa kluczowe: Adam Mickiewicz, Wielkie Księstwo Litewskie, kultura prawna, romantyczne rozumienie prawa, antropologia prawa.

Keywords: Adam Mickiewicz, Grand Duchy of Lithuania, legal culture, romantic understanding of law, anthropology of law.

Ключевые слова: Адам Мицкевич, Великое княжество Литовское, юридическая культура, понимание права в Романтизме, юридическая антропология.